

ЗАКОННЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА НЕДІЄЗДАТНИХ ОСІБ

Гелецька І. О., Баб'юк М. П., Заплітна І. А.

*Представництво – це не тільки своєрідна рука,
за допомогою якої розширюються просторові можливості особи,
а й часто додаткова її воля та інтелект.
Зорислава Ромовська¹*

ВСТУП

Специфіка окремих цивільних прав проявляється у тому, що вони належать одному суб'єкту, але здійснювати їх від його імені та в його інтересах можуть інші особи (представники). Такий характер, зокрема, мають більшість майнових прав. Ця обставина дозволяє у галузі цивільного права наділяти правосуб'єктністю малолітніх та душевнохворих, тобто осіб, які мають лише правоздатність. Отже, норми цивільного права дозволяють правоздатність однієї особи доповнювати дієздатністю її представника. Єдність право- і дієздатності, необхідної для здійснення суб'єктивних прав, зберігається.

Законне представництво виникає та припиняється виключно з настанням певних юридичних фактів, визначених у законі. Основною метою такого представництва є не лише забезпечення законних інтересів осіб, які внаслідок малоліття, недоумства або душевної хвороби не мають можливості самостійно брати участь у цивільному обороті від власного імені, але й інтересів осіб, які пов'язані з ними цивільними правовідносинами.

Стаття 242 Цивільного кодексу України² (далі – ЦК України) законними представниками називає батьків (усиновителів), опікунів та інших осіб у випадках, встановлених законом. Законодавець на

¹ Ромовська Зорислава. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс : підручник. 2-ге вид., допов. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 453.

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

цих осіб покладає обов'язок захисту прав та інтересів малолітніх і недієздатних осіб, охорони їхніх особистих та майнових прав.

За правилами законного представництва воля того, кого представляють, не має значення у разі обрання представника і встановлення його повноважень, тому цілком закономірно, що така особа не може впливати і на діяльність самого представника. Воля цих осіб, як зазначає М.В. Міщенко, може полягати у наданні згоди на призначення опікуном, волевиявленні у вигляді подання до суду заяви про усиновлення, проте самі представницькі повноваження виникають за наявності відповідних юридичних фактів автоматично³. Особливим є і правове становище представника у законному представництві. Якщо діяльність представника в інтересах особи дієздатної є реалізацією його права, то діяльність законного представника – це його обов'язок, від якого за загальним правилом відмовитися неможливо. І лише втрата правового статусу батьків (усиновлювачів), опікунів тягне за собою втрату повноважень законного представника.

Повне заміщення підопічного законним представником у процесі вчинення тих чи інших юридичних дій підкреслює найважливішу з ознак представництва, головною ціллю якого є відсторонення фізичної особи від вчинення певних юридичних дій через певні життєві обставини: вік чи стан здоров'я.

Цивільні відносини законного представництва, незважаючи на те, що за своєю суттю є цивільно-правовими, регулюються за допомогою публічно-правового методу. Такий подвійний характер сутності цих відносин ґрунтується на тому, що у правовідносинах законного представництва наявними є публічні елементи, які пов'язані, зокрема, із виникненням правовідносин, їх змістом (обсяг повноважень визначається законом або законом і адміністративним актом) тощо. Звичайно, це не ставить під сумнів загальну приналежність правовідносин законного представництва до дії цивільно-правової сфери. У будь-якому разі вони є приватноправовими, хоча і мають особливості у правовому регулюванні, що пов'язане з наявністю окремих елементів публічного права.

³ Міщенко М.В. Вчинення правочинів неповнолітніми особами без згоди батьків (усиновлювачів) чи піклувальника. *Право та інновації*. № 4 (12) 2015. С. 178. URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/Mishchenko12.pdf>.

1. Представництво малолітніх та неповнолітніх осіб

Свого часу відомий філософ Джон Локк писав: «Коли діти з'являються на світ і протягом деякого часу після цього батьки певним чином панують і мають юрисдикцію над ними. Але пута такої покори нагадують пеленання, у яке загорнуті діти і яке їх підтримує у час їхнього безсилля як немовляти; вік та розум, відповідно до того, як діти ростуть, послаблюватимуть його, аж поки воно цілком не спаде і не залишить людину у її власному повному розпорядженні»⁴.

Батьки малолітньої дитини є носіями загального обов'язку щодо неї в контексті піклування про її духовний та фізичний розвиток. Свої сімейні обов'язки батьки передавати іншій особі не мають права. Щодо їхніх обов'язків здійснювати представництво інтересів своїх дітей, то вони регулюється у цивілістичній площині, оскільки є складником відносин представництва, що задекларовані главами 4, 6, 17 ЦК України. Усі різноманітні правочини, які вчиняють батьки від імені своїх дітей, мають переслідувати єдину умову, яка зазначена у ст. 203 ЦК України: вони не мають суперечити правам та інтересам дитини.

Право батьків представляти своїх малолітніх та неповнолітніх дітей засноване на такій сукупності юридичних фактів, як закон і подія (народження дитини); для представництва ж батька додатково необхідна наявність акта цивільного стану (шлюбу з матір'ю дитини/свідоцтво про шлюб), правочину (заява про визнання себе батьком дитини у разі відсутності шлюбу з матір'ю дитини), рішення суду про визнання батьком дитини. Законними представниками малолітніх та неповнолітніх дітей є також усиновителі⁵, батьки-вихователі⁶ та прийомні батьки⁷, які за своїм правовим статусом прирівнюються до батьків. Їхнє право на представництво ґрунтується на юридичних фактах, визначених нормами сімейного права.

Чинне цивільне законодавство визначає правовий статус малолітніх та неповнолітніх осіб через обсяг дієздатності, яким їх наділяє у нормах ст.ст. 31 та 32 ЦК України. Варто зазначити, що зміст зазначених правових норм по-різному трактує обов'язок

⁴ Локк Джон. Сочинения: в 3-х т. Т. 3. С. 292.

⁵ Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14?find=1&text=232#w1_1.

⁶ Про прийомну сім'ю : Положення, затверджене Постановою КМУ 26 квітня 2002 р. № 565. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF#Text>.

⁷ Про дитячий будинок сімейного типу : Положення, затверджене Постановою КМУ 26 квітня 2002 р. № 564. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF#Text>.

батьків чи осіб, які їх заміняють, брати участь у процесі вчинення малолітніми чи неповнолітніми правочинів. Пояснюється це тим, що обсяг представницьких повноважень батьків стосовно малолітніх дітей і неповнолітніх дітей принципово різниться.

Якщо інтереси малолітніх батьки представляють у повному обсязі і вчиняють від їхнього імені та в їхніх інтересах усі правочини, крім дрібних побутових і тих, які спрямовані на здійснення особистих немайнових прав на результати інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 31 ЦК України), то неповнолітні вчиняють правочини від свого імені. Батьки неповнолітніх не вчиняють правочини від імені своїх неповнолітніх дітей, а лише дають згоду на їх вчинення. Іншими словами, у разі здійснення таких правочинів відсутня ознака вчинення правочинів однією стороною від імені другої сторони (ст. 237 ЦК України)⁸.

У цивілістиці, як відомо, склалася майже єдина думка з приводу того, що батьки та піклувальники неповнолітніх осіб не є їх законними представниками у галузі цивільного права. Такий погляд пов'язаний із загальноприйнятим у цивільному праві порівняно неповним визначенням інституту представництва, суть якого зводиться до вчинення правочинів однією особою від імені іншої.

Відомо, що представництво – це інститут, який більш схильний до інституту правосуб'єктності, аніж до інституту правочинів.

Обмеження представництва у цивільному праві лише вчиненням правочинів (як це впливає зі ст. 237 ЦК України) фактично призводить до досить спірної думки про зміст і значення представництва у праві. Відмовляючись визнавати піклувальників та відповідно батьків законними представниками, теорія цивільного права не дає їм також і іншої кваліфікації.

Але неможливо заперечувати того факту, що батьки/піклувальники неповнолітніх, висловлюючи свою згоду чи відмовляючи у її наданні на вчинення правочину, здійснюють обов'язки із захисту прав та законних інтересів підопічних. Надання згоди на вчинення правочину аж ніяк не означає, що відбувається заповнення правосуб'єктності неповнолітнього учасника правовідносин, оскільки, незважаючи на неповну дієздатність, останній виступає самостійним суб'єктом цивільних правовідносин. Вчиняючи правочин, неповнолітній реалізує власну дієздатність, а батьки або піклувальники у разі надання згоди беруть участь лише у формуванні волі неповнолітньої особи,

⁸ Цивільний кодекс України : коментар. URL: <https://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk/79-gk/603-242.html>.

контролюють, як неповнолітній здійснює свою дієздатність. Вони діють з урахуванням об'єктивно наявних інтересів неповнолітнього, інколи навіть перешкоджають здійсненню дієздатності в інтересах самих неповнолітніх. Піклувальник займає одночасно і становище батьків, які не можуть легковажно ставитися до своїх дітей, і законного представника, що уповноважений в установленому законом порядку здійснювати захист прав та інтересів неповнолітніх, і особи, яка сприяє у здійсненні підопічним його прав і обов'язків. Тому не доцільно категорично забороняти визнавати, особливо піклувальників, законними представниками неповнолітніх, оскільки виконання покладених на них законом функцій скоріш за все характеризується саме ознаками представництва, аніж чогось іншого.

Законодавець вважає, що неповнолітній, який досяг 14 років, володіє, як правило, достатніми розумовими та вольовими здібностями, необхідним досвідом, аби самостійно вчиняти юридичні дії у сфері цивільного права. Але особиста участь у вчиненні правочинів не завжди має самостійний характер. Як з метою охорони інтересів неповнолітніх, так і з метою їх виховання закон вимагає згоди батьків або піклувальників на вчинення ними правочинів. Саме у цьому власне і полягає обмеження дієздатності неповнолітніх.

Закон не встановлює чітко, в який саме момент повинна мати місце згода батьків: до укладання правочину чи можливе подальше схвалення правочину. Лише ч. 2 ст. 32 ЦК України зобов'язує сторону за майбутнім договором отримати таку згоду у момент укладання договору, оскільки вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна вимагає наявності письмової нотаріально засвідченої згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальника. Але системно-логічний аналіз ст.ст. 221, 222 ЦК України засвідчує і можливість подальшого схвалення правочину, який вчинений малолітньою або неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності. Доцільність такого диспозитивного права законного представника не видається логічною, оскільки законодавець, навпаки, мав би стимулювати правосвідомого контрагента до того, аби він з'ясував ставлення батьків або піклувальників до правочину, який вчиняється неповнолітнім саме до моменту його вчинення. Це сприяло би стабільності правового зв'язку і гарантувало захист інтересів обох сторін. Разом із тим якщо контрагент не отримує згоди батьків на момент укладання договору, то тим самим свідомо ставить себе у

досить невизначене становище, бо очікує або схвалення, або відмови у схваленні і, як наслідок, розірвання договору з відповідними майновими наслідками.

Неабиякого значення має і форма згоди батьків (усиновителів), піклувальника на вчинення правочину. Якщо дотримуватися тієї позиції, що згода законних представників є одностороннім правочином, то цілком логічним є застосування правил, які регулюють вимоги щодо форми правочину, тобто згода на вчинення правочину має бути вчинена у тій же формі, що і правочин. Хоча правила ч. 2 ст. 32 ЦК України містять пряму вказівку на форму згоди батьків (усиновителів), піклувальника під час укладання неповнолітніми правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна.

Основними правовими наслідками надання згоди на вчинення неповнолітніми особами правочинів є те, що безпосередньою стороною у договорі стає саме неповнолітній і внаслідок цього у нього виникають певні права та обов'язки. Батьки або піклувальники залишаються поза суб'єктивним складом правовідносин, що виникли внаслідок вчиненого правочину. Очевидно, що у разі належного виконання умов цивільно-правового договору не виникає питань про відповідальність неповнолітнього. Але у випадку невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань може поставати питання і про відповідальність неповнолітнього, і про значення згоди, яку було надано на укладання договору. У такому разі слід враховувати правило ст. 33 ЦК України, за яким неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону. Ця ж неповнолітня особа особисто відповідає і за порушення договору, укладеного за згодою батьків (усиновителів), піклувальника. Якщо у неповнолітньої особи не досить майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник, що відповідно «... дасть змогу більшою мірою забезпечити стабільність згаданих правочинів і гарантованість інтересів (прав) їхніх контрагентів»⁹. У такому випадку йдеться про порядок відшкодування збитків, завданих неповнолітнім під час виконання договірних зобов'язань. У тому ж випадку, коли шкоду завдано неповнолітньому, батьки (усиновлювачі) або піклувальник мають

⁹ Кодифікація приватного (цивільного) права України. / За загальною редакцією А.С. Довгєрта. Київ : Український центр правничих студій «Fiat Justitia». 2000. С. 23.

право звертатися за захистом його прав та законних інтересів у порядку цивільного судочинства.

Неповнолітні мають право самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами, самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним ними на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок). У таких випадках їм не потрібна нічия згода на вчинення правочинів, оскільки таку згоду їм надав законодавець нормою ст. 32 ЦК України. Цивілістами неодноразово розглядалося питання про те чи вправі неповнолітні розпоряджатися заробітком або стипендією у грошовому виразі, чи також і речами, придбаними за такі кошти. Зрозуміло, що, як і у багатьох інших питаннях, що стосуються здійснення неповнолітніми своїх прав, одностайності у наукових колах не відслідковується. Але у будь-якому випадку обмежене тлумачення цього питання не відповідає змісту закону, оскільки без достатніх підстав звужує обсяг дієздатності неповнолітніх. Зміст закону полягає саме у тому, аби визначити обсяг дієздатності неповнолітнього з розпорядження майном, зважаючи на джерело набуття цього майна: власною працею чи іншим способом, але аж ніяк на тій предметній формі, щодо якої допускається самостійне вчинення розпорядчих майнових дій неповнолітнім.

Участь малолітніх та неповнолітніх у цивільних правовідносинах зумовлює і розгляд такого поняття, як «дрібний побутовий правочин». Визначення останнього дає ст. 31 ЦК України через такі характерні ознаки, як:

1) безпосередня спрямованість на задоволення побутових потреб особи, що мають відповідати її фізичному, духовному чи соціальному розвитку;

2) момент вчинення та виконання такого правочину мають співпадати;

3) вчинення щодо предмета, який має невисоку вартість.

Кожна із наведених ознак потребує уточнення певних юридичних моментів, але найбільше питань виникає стосовно визначення вартості предмета такого правочину. У такому випадку вочевидь необхідно виходити з усіх обставин правочину у сукупності: вік особи, характер набутих нею речей, матеріальних можливостей родини, інтелектуальних здібностей дитини тощо.

При цьому необхідно брати до уваги той факт, що вартість певного правочину може визначатися не вартістю того чи іншого предмета, а іншими показниками. Зокрема, у договорі прокату це не

вартість предмета договору, а розмір прокатної плати. Аналогічно може вирішуватися питання про вартість і у договорі зберігання, оскільки він взагалі може бути безоплатним. Зрештою, варто пам'ятати, що дрібні побутові правочини у своїй більшості вчиняються неповнолітніми за кошти, які їм надані батьками (усиновителями) або піклувальниками, і згода останніх на вчинення дрібних побутових правочинів презюмується уже в момент їх передачі неповнолітньому.

Очевидно, що визначення дрібного побутового правочину, яке унормоване ст. 31 ЦК України, потребувало б більш детального уточнення, оскільки маючи властивості оціночного поняття у разі спору кваліфікується судом, виходячи з оцінки фактичних обставин справи, або як дрібний побутовий правочин, або як такий, що не відповідає вказаним у чинному законодавстві вимогам. Найоптимальнішим варіантом було б встановлення або певних грошових меж такого правочину, або орієнтація його вартості на конкретний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

До комплексу майнових прав, які здійснюються батьками як законними представниками, належить і право/обов'язок управління майном дитини, який передбачений ст. 177 СК України. Це сукупність дій батьків, спрямованих насамперед на його збереження, забезпечення можливості користування ним самим власником або іншою особою, а в окремих випадках – і у можливості одержання доходу.

Дії з управління майном можуть мати різний характер. Це може бути як укладання договорів на проведення поточного ремонту майна чи договорів найму або страхування майна, належного дитині на праві власності. Навіть продаж батьками будинку, яким ніхто не користувався, може трактуватися як дія з управління майном у тому випадку, коли відчуження зберегло цей будинок від можливого знищення.

Батьки малолітньої дитини є законними розпорядниками її майна і мають право діяти без спеціального на те повноваження. Однак вони зобов'язані вислухати думку дитини щодо управління її майном, хоча й можуть прийняти рішення, яке суперечить бажанням дитини. Управляти майном малолітньої дитини тому з батьків, хто проживає окремо, важко. Ст. 177 СК України зорієнтована, головним чином, на випадки спільного проживання матері, батька та дитини. У законі сформульована презумпція згоди батьків на правочин, який вчиняє один щодо майна, яке належить малолітній дитині.

Оспорювання цієї презумпції можливе лише тоді, коли правочин не є дрібним побутовим.

Як правило, батьки управляють майном своєї дитини безоплатно. Хоча серед цивілістів трапляється теза щодо можливості оплати праці батьків у тому випадку, якщо вони управляють таким майном дитини як підприємницький комплекс. Така оплата мала б здійснюватися з тих доходів, які дає це майно¹⁰.

Окремі автори настільки приділяють увагу питанню управління майном неповнолітніх, що пропонують встановити єдиний порядок такого управління у окремому Законі України «Про порядок управління майном неповнолітніх». Завдяки такому порядку, на їхню думку, зберігалася б і прирощувалося майно неповнолітнього, і в жодному разі він не позбавлявся б права на цінне майно, що з'явилося у його власності до досягнення повноліття та забезпечувалося б досягнення основної мети управління майном неповнолітніх – належний захист їхніх майнових прав та інтересів¹¹.

2. Представництво недієздатних осіб

Ще однією категорією осіб, представництво якої відбувається за законом, є недієздатні особи. Недієздатні особи не можуть розуміти значення своїх дій, отже, вони не можуть і нести відповідальність за завдану в результаті правочину шкоду майну особи, яка вступила з ним у правочин¹².

Як суб'єкти права недієздатні володіють єдиним правовим статусом. Однак він є усіченим у тому, що вони не мають тих загальних і рівних прав та обов'язків, які можуть бути здійснені особисто і виконання яких неможливо покласти на інших осіб (право об'єднуватися у громадські організації, військовий обов'язок, обов'язок з виховання власних дітей тощо). У загальному вигляді правовий статус недієздатної особи може бути визначений як особливий правовий стан, зумовлений основною соціальною позицією недієздатного як суб'єкта, що потребує охорони та захисту.

¹⁰ Ромовська З.В. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар. Київ : «Ін Юре». 2003. С. 358.

¹¹ Бічук Л. Управління майном неповнолітнього: деякі пропозиції. *Право України*. 2000. № 9. С. 104.

¹² Цюра Вадим. Законне представництво як підстава виникнення цивільних правовідносин. *Jurnalul Juridic național: Teorie și Practică*, 2018. № 1(1). С. 116. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/1/part_1/26.pdf.

Основна мета спеціального статусу недієздатних – належна охорона прав та інтересів цих осіб. Законодавець врегулює право на опіку та піклування в переліку особистих немайнових прав фізичної особи (ст. 292 ЦК України), що ще раз підтверджує особливий правовий статус недієздатних та обмежено дієздатних осіб і гарантує їм захист з боку держави.

Недієздатними можуть бути визнані як повнолітні, так і неповнолітні особи, оскільки правила ст. 39 ЦК України, за якими визначена така можливість стосовно фізичних осіб, жодних вікових меж у такому випадку не встановлюють.

Нині однозначно відповісти на питання про можливість визнання неповнолітніх осіб недієздатними досить важко. Хоча варта уваги позиція В.Ю. Євко у контексті того, що «відповідь на це питання, ймовірно, треба шукати у площині доцільності здійснення такого юридичного акту. З одного боку, не можна позбавити того, чого неповнолітня особа не має у повному обсязі. З іншого – вона має досить широке коло повноважень щодо володіння, користування та розпорядження власним майном, має право з дозволу суду укладати шлюб, бути учасником або навіть засновником юридичних осіб, здійснювати права на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності тощо. За таких обставин, якщо неповнолітня особа не здатна розуміти значення своїх дій та керувати ними, наслідком самостійного вчинення нею таких дій може стати порушення як її особистих немайнових та майнових прав та інтересів, так і прав інших осіб. У тому разі якщо не допускати можливості визнавати таких осіб недієздатними, то у батьків або піклувальників не буде механізму, за допомогою якого вони могли б захистити права своєї дитини»¹³.

Але якщо буде мати місце визнання неповнолітньої особи недієздатною, то, скоріш за все, ми не можемо говорити про позбавлення дієздатності підлітка віком від 14 до 18 років, тому що він не має її ще у повному обсязі: у такому випадку буде мати місце позбавлення неповної дієздатності особи. Про позбавлення повної дієздатності можна говорити лише у випадку визнання недієздатною повнолітньої фізичної особи.

Фізична особа визнається недієздатною виключно у судовому порядку. Необхідність судового порядку визнання громадянина

¹³ Євко Ю.В. Щодо вікового критерію визнання фізичної особи недієздатною. Проблеми цивільного права та процесу. Харків. 2019. С. 138. URL: https://www.univd.edu.ua/general/publishing/konf/24_05_2019/pdf/36.pdf.

недієздатним зумовлюється істотною зміною правового становища громадянина, який на невизначений період позбавляється можливості самостійно здійснювати свої права й обов'язки. Судова процедура покликана гарантувати правомірність правообмежень, які вживаються до громадянина, особливо якщо судовий розгляд ініційовано особами, що претендують на роль опікунів або піклувальників¹⁴.

Визнання особи недієздатною має наслідком призначення опікуна, тобто особи, яка стане законним представником недієздатного. Володільці статусу недієздатної особи займають пасивну позицію: вони обмежені у самостійному набутті та здійсненні прав і обов'язків. І оскільки недієздатний за змістом ст. 41 ЦК України не має права вчиняти навіть дрібні побутові правочини, всі правочини від його імені буде вчиняти опікун. Необхідно зазначити, що повноваження опікуна, який призначається малолітній особі, вужчі за обсягом порівняно з повноваженнями опікуна, який призначається недієздатному у контексті того, що малолітня особа має право самостійно вчиняти хоча б дрібні побутові правочини, а недієздатна особа – ні.

Здебільшого цивільні права та обов'язки недієздатної особи засновані на правочинах, що дозволяє нам розглядати недієздатного як суб'єкта останніх. Вчинення правочинів опікуном не усуває недієздатного з числа його суб'єктів, оскільки вони вчиняються від його імені та в його інтересах. Опікун недієздатного не може висловлювати волю особи, яку він представляє, оскільки останній взагалі не володіє волею, якій можна було надати правового значення. Тому немає жодних підстав вдаватися до фікції і припускати, що опікун виражає ту волю, яку виразив би недієздатний, якби такою володів. Однак якщо закон зобов'язує вчиняти окремі правочини особисто, то недієздатний не може бути їхнім суб'єктом. У зв'язку з цим він не може бути повіреним, довірителем, заповідачем тощо.

¹⁴ Узагальнення практики розгляду місцевими загальними судами Миколаївської області та апеляційним судом Миколаївської області цивільних справ за заявами про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи; визнання фізичної особи недієздатною; поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; встановлення над фізичною особою опіки та піклувальника; призначення опікуна чи піклувальника. URL: https://mka.court.gov.ua/sud1490/uzagalnenj/uzagal_sud_praktik/diezdat.

Оскільки недієздатна фізична особа відповідно до ст. 41 ЦК України не має право вчиняти жодного правочину, то опікуна законодавець наділив правом вчиняти правочини від імені та в інтересах підопічного (ст. 67 ЦК України). Разом із тим з метою захисту прав та інтересів підопічних та з метою уникнення зловживань визначено низку правочинів, які не можуть вчинятися опікуном, насамперед це правочини, в яких однією стороною виступає підопічний, а іншою – опікун, його дружина, чоловік та близькі родичі (батьки, діти, брати, сестри). Між цими сторонами може мати місце вчинений правочин, якщо опікун передає підопічному майно у власність за договором дарування або у безоплатне користування за договором позички. Крім того, опікун не може здійснювати дарування від імені підопічного та зобов'язуватися від його імені порукою.

Обов'язки, які виникають з правочинів, вчинених опікуном від імені недієздатного, належать останньому. Одночасно недієздатна особа – не суб'єкт відповідальності, в тому числі і договірної. На неї не може бути покладено обов'язок відшкодувати шкоду в порядку цивільної відповідальності, оскільки психічний стан її здоров'я не дає можливості кваліфікувати її поведінку з позиції з'ясування такого елементу цивільного правопорушення, як вина.

За загальним правилом усі вчинені недієздатною особою правочини є нікчемними (ч. 1 ст. 226 ЦК України). Разом із тим правове значення діям недієздатної особи може бути надане опікуном або судом.

Опікун може схвалити дрібний побутовий правочин, вчинений недієздатною фізичною особою або шляхом спеціальної заяви про схвалення дій підопічного, або у пасивній формі – не заявивши жодних претензій другій стороні протягом одного місяця після того, як дізнається про вчинення правочину недієздатною особою.

Суд може визнати юридичну силу за будь-яким правочином, вчиненим недієздатною особою. Для цього необхідна сукупність таких умов:

1) звернення опікуна з позовом до суду з вимогою про визнання правочину дійсним;

2) правочин вчинений на користь недієздатної особи.

Якщо правочину, вчиненому недієздатним, не буде надано юридичної сили, то матимуть місце певні правові наслідки у формі застосування двосторонньої реституції. Крім того, може виникати і додатковий обов'язок дієздатної сторони з відшкодування моральної

шкоди опікунові або членам його сім'ї, якщо буде встановлено, що вона знала про психічний стан або недоумство другої сторони або могла припустити такий стан.

На відміну від батьків та усиновителів, опікуни не зобов'язані утримувати підопічних. Між підопічним та опікуном не виникає аліментних зобов'язань. Разом із тим з огляду на те, що для виконання опікунами їхніх завдань щодо опіки необхідні матеріальні кошти ч. 3 ст. 72 ЦК України передбачене право опікуна самостійно здійснювати витрати, необхідні для задоволення потреб підопічного за рахунок його пенсії, аліментів, інших доходів від його майна тощо. Аналогічне правило містить і п. 4.9 Правил опіки та піклування¹⁵. Водночас, якщо підопічний є власником нерухомого майна, що вимагає постійного управління, опікун за дозволом органу опіки та піклування може отримати право управляти цим майном або передати його за договором в управління іншій особі (ч. 4 ст. 72 ЦК України).

ЦК України у ст. 73 передбачає право опікунів на отримання від держави винагороди за виконання своїх обов'язків, але вони і досі не можуть її отримати, оскільки Кабінетом Міністрів України не прийняті відповідні нормативні акти. На це звернула увагу і Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні й у інформаційній записці, яка була підготовлена за результатами моніторингу ситуації з правами людини осіб з інтелектуальними та психосоціальними формами інвалідності від 1 лютого 2022 року, наводить опис порушень прав таких осіб, у тому числі і їх опікунами. В основі таких порушень той факт, що одні опікуни не вмотивовані належним чином виконувати свої обов'язки з огляду на відсутність винагороди чи іншої компенсації, а інші набувають статус опікунів лише для отримання контролю над майном і соціальними виплатами своїх підопічних. Опікуни можуть нехтувати питаннями забезпечення та захисту прав підопічних осіб з огляду на брак винагороди за їхню роботу; брак винагороди порушує права опікунів і піклувальників, коли їм доводиться самостійно покривати витрати на виконання обов'язків; це не мотивує їх ставати опікунами чи піклувальниками або сумлінно виконувати ці функції. На жаль, траплялися

¹⁵ Правила опіки та піклування, затверджені наказом державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства праці та соціальної політики України № 34/166/131/88 від 26.05.1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text>.

непоодинокі випадки, коли опікуни ініціювали визнання недієздатними своїх підопічних для отримання контролю над їхньою нерухомістю та соціальними виплатами, не спрямовували соціальні виплати підопічних на задоволення їхніх потреб, ініціювали розміщення підопічних у заклади проти їхньої волі, не сприяли наданню послуг з охорони здоров'я за межами закладу або не супроводжували підопічних до лікарень, не відвідували їх протягом тривалого часу або не виходили на зв'язок з адміністрацією, коли була потрібна їхня згода на певні дії¹⁶.

Питання про можливість відшкодування завданої недієздатною особою шкоди є по суті питанням про здатність цієї особи бути суб'єктом відповідальності. Недієздатні не можуть бути притягнені до відповідальності, зокрема, до відшкодування завданої ними шкоди. У цьому розумінні вони неделіктоздатні. Але ця теза неповною мірою відображає особливості правового становища таких осіб. Недієздатні володіють здатністю мати лише ті права й обов'язки, які можуть здійснювати через інших осіб. Юридична відповідальність – це наслідок власних винних дій. Дії недієздатних завжди оцінюються як невинні і як такі, що не тягнуть за собою відповідальності. Тому недієздатні не тільки не здатні нести відповідальності (неделіктоздатні), але в цій частині і не правоздатні, позаяк не здатні мати обов'язку з відшкодування шкоди в порядку цивільної відповідальності.

Відповідно до цивільного законодавства шкода, завдана недієздатною особою, відшкодовується опікуном або закладом, який зобов'язаний здійснювати за нею нагляд, якщо не доведуть, що цієї шкоди було завдано не з їхньої вини. Тому опікун або заклад, що зобов'язаний здійснювати нагляд за недієздатним, притягуються до відповідальності лише за наявності своєї вини, яка припускається. Для притягнення опікуна до відповідальності з відшкодування завданої недієздатним шкоди необхідна наявність рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною, встановлення над нею опіки і призначення органом опіки та піклування опікуна недієздатному.

¹⁶ Інформаційна записка Моніторингової групи ООН з прав людини в Україні. Ситуація з правами людини осіб з інтелектуальними та психосоціальними формами інвалідності в Україні. 1 лютого 2022. URL: <http://surl.li/eqydpd>.

Дискусійним залишається питання стосовно того, чи є відповідальність опікунів та закладів, які здійснюють нагляд за недієздатними особами, способом здійснення законного представництва, чи, навпаки, оскільки виходить за межі такого. Наголошується, що названі суб'єкти відшкодовують таку шкоду в порядку самостійної цивільно-правової відповідальності за свої винні протиправні дії. Вину цих осіб пов'язують не з тими діями, якими безпосередньо заподіюється шкода, а з діями зі здійснення нагляду. Вважають, що особи, які зобов'язані здійснювати нагляд, власними діями вчиняють правопорушення: вони неналежним чином виконують обов'язки з виховання та нагляду за неповнолітніми або недієздатними. Відповідальність цих осіб – завжди самостійна і їхня правосуб'єктність незалежна від правосуб'єктності особи, що вчинила делікт. Як висновок, відповідальність з відшкодування шкоди, що покладається на батьків, опікунів та відповідні заклади, не охоплюється функціями законного представництва, а виникає як санкція за неналежне виконання своїх обов'язків.

На такі тези можна навести такі контртези. По-перше, необхідно зазначити, що призначення особі опікуна є однією із підстав виникнення законного представництва. По-друге, відповідно до ч. 2 ст. 242 ЦК України опікун є законним представником малолітньої особи та фізичної особи, визнаної недієздатною. По-третє, опікун зобов'язаний забезпечити підопічного належним доглядом (ст. 67 ЦК України). Наступне, за власні винні дії відповідають не лише опікуни, але і батьки та усиновителі. Тому навряд чи можна погодитися з позицією, що відповідальність опікунів не є способом здійснення законного представництва у питаннях відшкодування шкоди, заподіяної їхніми підопічними. Щодо закладів, які можуть притягуватися до відповідальності, то тут також необхідно дотримуватися подібної позиції, позаяк відповідно до ст. 1184 ЦК України заклад повинен здійснювати нагляд за недієздатним, тобто виконувати функції опікуна. А якщо він виконує такі функції неналежним чином, то, як наслідок, він і повинен притягуватися до відповідальності.

В окремих випадках для захисту інтересів потерпілого суд може постановити рішення про відшкодування шкоди за рахунок недієздатного заподіювача. Але згідно з ч. 2 ст. 1184 ЦК України для цього необхідні у сукупності такі юридичні факти, як: смерть опікуна

або відсутність у нього майна; наявність необхідного майна у підопічного; задоволення вимог за рахунок підопічного істотно не погіршить його майновий стан; вимога, що пред'явлена до опікуна, може стосуватися лише відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого. У такому випадку недієздатний займає становище субсидіарного (додаткового) боржника з боку опікуна.

ВИСНОВКИ

Сучасний цивільний оборот вимагає, аби всі охоплені ним різноманітні правовідносини мали вольовий характер. Вирішальне значення має воля особи і у разі здійснення належних їй цивільних прав. Зазвичай вольові дії, які необхідні для настання певних правових наслідків, вчиняє той, хто буде, є або перестає бути стороною конкретних правовідносин. Але можуть мати місце випадки, коли зробити це самому з різних обставин (причин) не вдасться. Підвищена увага до питань захисту прав фізичної особи визначає пріоритетом залучення до захисту прав і законних інтересів конкретної особи у таких ситуаціях інших осіб (представників). Для такого випадку законне представництво являє собою найбільш поширену та універсальну форму захисту прав та законних інтересів насамперед малолітніх та недієздатних осіб. Нормами закону для такого виду представництва визначено майже все: підстави його виникнення; хто може бути таким представником; кого він може представляти; обсяг повноважень представника та підстави припинення представництва. Чітко прослідковується і його основна мета – забезпечення стабільного правового зв'язку і належної охорони інтересів осіб, які внаслідок душевної хвороби або малоліття не здатні повністю усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними у разі вчинення правочинів чи здійснення інших майнових та особистих немайнових прав.

Законне представництво – це один із елементів змісту цивільної правоздатності фізичної особи у контексті здатності набувати цивільні права через представника та водночас це засіб організації взаємин між підопічним представника та третіми особами. Межі такої здатності визначено цивільно-правовими нормами прямо або опосередковано й обмежено її насамперед тими діями, для здійснення яких необхідна дієздатність особи, тобто правочинами. У

законному представництві вирішальне значення має статус особи представника, його права та обов'язки, що зумовлені цим правовим становищем (батьки, усиновителі, опікуни, батьки-вихователі тощо), обсяг повноважень, що визначається змістом правового зв'язку між представником та підопічним.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу інституту законного представництва в механізмі забезпечення цивільних прав та інтересів неповнолітніх і недієздатних осіб. Наголошено, що відносини законного представництва є приватноправовими, незважаючи на наявність окремих елементів публічного права у їх правовому регулюванні. Розглянуто особливості здійснення законного представництва у разі реалізації малолітніми та неповнолітніми особами майнових прав, а також відповідальність самих неповнолітніх і їхніх представників у разі невиконання чи неналежного виконання обов'язків. Зроблено висновок, що законними представниками неповнолітніх можуть бути не лише батьки (усиновителі), а й піклувальники. Обґрунтовується це тим, що інститут піклування все ж таки має більше ознак інституту представництва та роллю батьків/піклувальників у забезпеченні прав, законних інтересів неповнолітніх та їх захисті. Проаналізовано окремі питання захисту прав недієздатних осіб. Аналіз змісту цивільно-правових норм інститутів опіки та представництва дозволяє зробити висновок, що відповідальність опікунів та закладів, які здійснюють нагляд за недієздатними особами, у разі завдання останніми шкоди є способом здійснення законного представництва.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бічук Л. Управління майном неповнолітнього: деякі пропозиції. *Право України*. 2000. № 9. С. 101–104.
2. Євко Ю.В. Щодо вікового критерію визнання фізичної особи недієздатною. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків. 2019. С. 136–139. URL: https://www.univd.edu.ua/general/publishing/konf/24_05_2019/pdf/36.pdf.
3. Інформаційна записка Моніторингової групи ООН з прав людини в Україні. Ситуація з правами людини осіб з

інтелектуальними та психосоціальними формами інвалідності в Україні. 1 лютого 2022. URL: <http://surl.li/equpd>.

4. Кодифікація приватного (цивільного) права України. / За загальною редакцією А.С. Довгерта. Київ : Український центр правничих студій «Fiat Justitia». 2000. 336 с.

5. Локк Джон. Сочинения: У 3-х т. Т. 3. Мысль. 1985. 621 с.

6. Міщенко М.В. Вчинення правочинів неповнолітніми особами без згоди батьків (усиновлювачів) чи піклувальника. *Право та інновації*. № 4 (12). 2015. С. 176–182. URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/Mishchenko12.pdf>.

7. Правила опіки та піклування, затверджені наказом державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства праці та соціальної політики України № 34/166/131/88 від 26.05.1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text>.

8. Про дитячий будинок сімейного типу : Положення, затверджене Постановою КМУ 26 квітня 2002 р. № 564. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF#Text>.

9. Про прийомну сім'ю : Положення, затверджене Постановою КМУ 26 квітня 2002 р. № 565. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF#Text>.

10. Ромовська Зорислава. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс : підручник. 2-ге вид., допов. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 594 с.

11. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар. Київ : «Ін Юре». 2003. 532 с.

12. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-4?find=1&text=232#w1_1.

13. Узагальнення практики розгляду місцевими загальними судами Миколаївської області та апеляційним судом Миколаївської області цивільних справ за заявами про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи; визнання фізичної особи недієздатною; поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; встановлення над фізичною особою опіки та піклувальника; призначення опікуна чи піклувальника. URL: https://mka.court.gov.ua/sud1490/uzagalnenj/uzagal_sud_praktik/diezdat.

14. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

15. Цивільний кодекс України : коментар. URL: <https://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk/79-gk/603-242.html>.

16. Цюра Вадим. Законне представництво як підстава виникнення цивільних правовідносин. *Jurnalul Juridic național: Teorie și Practică*, 2018. № 1(1). С. 113–117. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/1/part_1/26.pdf.

Information about the authors:

Geletska Iryna Oleksandrivna,

Candidate of Legal Sciences, Deputy Director for Educational,
Scientific Work and International Cooperation,
Halytsky applied college named after Vyacheslav Chornovil,
15, B. Khmelnytskogo Str., Ternopil, 46001, Ukraine

Babiuk Mariia Petrivna,

Candidate of Legal Sciences, Director,
Halytsky applied college named after Vyacheslav Chornovil,
15, B. Khmelnytskogo Str., Ternopil, 46001, Ukraine

Zaplitna Iryna Anatoliivna,

Candidate of Legal Sciences, Teacher of Law,
Halytsky applied college named after Vyacheslav Chornovil,
15, B. Khmelnytskogo Str., Ternopil, 46001, Ukraine